

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України

БОРИС ГРІНЧЕНКО:

САМ ПРО СЕБЕ Й У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Хрестоматія

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 26 жовтня 2023 року)

Упорядники:

Марина Будзар, Анна Гедьо, Олег Іванюк, Євген Ковальов

Рецензенти:

Марина Палієнко, завідувачка кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, докторка історичних наук, професорка;

Валерій Томозов, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник, доктор історичних наук

Б84 Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. — 360 с. — іл.
ISBN 978-617-658-115-4

У хрестоматії зібрано джерела особового походження — автобіографічні й мемуарні тексти, що містять важливі матеріали для біографії Бориса Грінченка (1863–1910), визначного українського громадсько-політичного діяча, педагога, літератора, філолога, етнографа, фольклориста. Звернення до таких суб'єктно орієнтованих наративів, як автобіографія та спогад, розкриває перед дослідником соціальні, політичні й культурні особливості Грінченкового світу, тобто України кінця XIX — початку XX ст., і показує сприйняття цих особливостей самим Грінченком та іншими людьми його доби. З цих джерел можна довідатися про суспільно-політичні переконання, педагогічне, літературне і громадське служіння Грінченка, його комунікаційне коло (рідних, друзів, співробітників, недругів), а також про ставлення до нього сучасників.

Матеріали, подані у хрестоматії, мають на меті розширити навчально-дослідницькі обрії студентів-грінченківців для глибшого осмислення ними української минуштини. Хрестоматія стане в нагоді всім поціновувачам історико-культурної спадщини України, хто цікавиться життєвими практиками та ідейними шуканнями українців на межі XIX і XX ст.

УДК 821.161.2.09(082)

© Київський університет ім. Б. Грінченка, 2023
© М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов,
упорядкування, 2023

ISBN 978-617-658-115-4

ЗМІСТ

Ковальов Є. Борис Грінченко в автобіографічному та мемуарному дискурсах	4
Борис Грінченко. Автобіографія	13
Данило Пісочинець (Ткаченко). На дружню могилу. Мої спомини та вражіння	19
Іван Липа. Ессе Ното (Пам'яті Бориса Грінченка)	36
Дмитро Грінченко, Марія Грінченко. Матеріал до біографії Грінченка Бориса Дмитровича. Спогади батька	45
Іван Білоусов. Із спогадів про Б. Д. Грінченка	49
Микола Чернявський. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка	55
Марія Загірня (Грінченко). Школи, де вчителював Борис Грінченко	86
Марія Грінченко. Чернігівська українська громада. Спогади	190
Сергій Єфремов. Про дні минулі (Спогади)	195
Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907)	226
Дискусія Є. Чикаленка та С. Єфремова в їхньому листуванні щодо трактування образу Б. Грінченка у Чикаленкових «Спогадах»	263
Олександр Лотоцький. Сторінки минулого	279
Іван Єрофєєв. Із спогадів про Бориса Грінченка	283
Дмитро Дорошенко. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки)	287
Григорій Григор'єв. У старому Києві	297
Завдання для навчання та досліджень студентів	299
Вибрана бібліографія (для додаткового читання)	301
Глосарій	303
Іменний анований покажчик	306
Предметний анований покажчик	330
Світлини	339

БОРИС ГРІНЧЕНКО В АВТОБІОГРАФІЧНОМУ ТА МЕМУАРНОМУ ДИСКУРСАХ

Тільки стережися і дуже пильнуй свою душу,
щоб не забув ти тих речей, що бачили очі твої,
і щоб вони не повиходили з серця твого по всі
дні життя твого, а ти подаси їх до відома синам
твоїм та синам твоїх синів...

*П'ята книга Мойсеєва:
Повторення Закону. 4:9*

У розмаїтті історичних джерел вельми важливими для дослідника є документи особового походження, що тепер дедалі частіше йменують его-документами (від латин. *ego* — «Я»). До них належать спогади (автобіографії та мемуари), щоденники й листування (епістолярій). Через ці тексти виявляється особистий досвід оповідача, обумовлений його світосприйняттям і соціальним статусом.

Плідним є дискурсивний аналіз его-документів. Дискурсом є спосіб опису світу, в якому твориться особистий життєвий досвід людини, це сукупність понять, за допомогою яких усе суще наділяється сенсом. Дискурс — це ті мовленнєві засоби, за допомогою яких формується світогляд. Іншими словами, це те, про *що* та *як* треба мовити, або ж мовно-смісловий канон. Французький філософ Мішель Фуко писав про «систему дискурсивності», що полягає у «можливостях та неможливостях формування висловлювань»^{*}. Контроль над дискурсом водночас є контролем над світоглядом, себто інтелектуальною владою над людьми. «...Дискурс є не тільки те, через що проявляються змагання або системи панування, — зауважив Фуко, — але й те, заради чого змагаються, те, чим змагаються, сила, якою прагнуть оволодіти»^{**}. Тож метою

^{*} Фуко М. Археологія знання. К. : Основи, 2003. С. 207.

^{**} Foucault Michel. L'Ordre du discours. Paris : Gallimard, 1971. P. 12.

дискурсивного аналізу є, по-перше, виявлення мотивації автора тексту, зокрема мемуариста, по-друге, з'ясування, яким саме мовленнєвим інструментарієм він скористався (поняттями, метафорами тощо), та, по-третє, якою була його наративна стратегія (спосіб розповіді для реалізації мотивів, тобто виділення головного й другорядного, тлумачення подій або ж їх замовчування). Крім того, треба брати до уваги контекст та інтертекстуальність (зв'язки між текстами — цитування, ремінісценції та алюзії (наятки), парафрази (переповідання власними словами) тощо).

Его-документи мають важливе значення для осмислення ролі Бориса Грінченка в українській історії. У нашій розвідці йдеться про Грінченкову самопрезентацію в автобіографічному жанрі та конструювання його образу в мемуаристиці.

Насамперед необхідно з'ясувати видові особливості цих джерел. Автобіографія та мемуари мають чимало спільного, але є між ними й істотні відмінності.

Автобіографія є власним життєписом, формою самопрезентації автора, причому як для інших, так і для самого себе, а також його самоідентифікації — визначення ним власного місця у суспільстві та сенсу існування. Ким я був і став? Навіщо я жив? Ось найважливіші питання, на які зазвичай намагається дати відповідь людина в автобіографії.

Від автобіографії варто відрізнити мемуари. Якщо в автобіографії основним об'єктом дослідження є особистий досвід людини, що освоюється через саморефлексію — звернення до самого себе, то мемуарист більше уваги приділяє тому, що відбувалося навколо нього, розповідає про події, учасником або свідком яких був, про людей з кола свого спілкування.

Головним джерелом спогадів є пам'ять, але для створення автобіографій та мемуарів можуть залучатися різноманітні документи, передовсім щоденники та листування. Наприклад, до спогадів Марії Грінченко про її чоловіка включено чимало епістолярних матеріалів. Проте неодмінно треба брати до уваги, що у щоденниках і листуванні містяться «свіжі» враження, ідеться про події, що сталися нещодавно, тоді як спогади зазвичай віддалені від цих подій тривалим часовим проміжком, впродовж

якого світогляд людини міг істотно змінитися, тому трактування «по гарячих слідах» і з часової відстані можуть значно різнитися.

Публікація спогадів може викликати резонанс у читацькій спільноті — бажання доповнити чи спростувати описані в них події чи їх потрактування. Та сама М. Грінченко значну частину своїх спогадів присвятила полеміці проти того, як Христина Алчевська представила у мемуарних нотатках взаємини з Б. Грінченком. Також цікавими є критичні зауваги Сергія Єфремова щодо характеристики Грінченка у спогадах Євгена Чикаленка, які висловлювалися у їхньому листуванні.

У цьому виданні наводимо Грінченкову автобіографію, написану 1898 р. на замовлення видавництва «Вік», але опубліковану лише 1910 р., вже після смерті Бориса Дмитровича. Цей текст написано від третьої особи, він має невеликий обсяг і цікавий здебільшого підбором фактів і подій, що їх сам Грінченко вважав значущими для власного життєпису. Оскільки автобіографія писалася на замовлення видавництва, аби вказати читачам лише на найважливіші віхи життєвого шляху автора, й мала бути стислою, фактаж у ній здобув явну перевагу над рефлексією.

Мемуарна грінченкіана почала складатися одразу після смерті Бориса Дмитровича. Важка втрата змусила багатьох його товаришів і знайомих написати про нього спогади, частина яких увійшла до зредагованого С. Єфремовим збірника «Над могилою Бориса Грінченка» (виданий у Києві 1910 року). Однак спогади, які з'явилися одразу чи невдовзі після смерті Грінченка, скидалися на некрологи — нариси, написані на пошану щойно померлої людини. Некролог є своєрідним літературним жанром і має власні канони, що відрізняються від мемуаристики. Ще античний спартанський мудрець Хілон висловив знамениту етичну максиму, донесену до нас у запису історика Діогена Лаєртського: «Мертвих не ганьби»^{*}, перетворену з часом на прислів'я: «Про мертвих або добре, або нічого». Це означає, що у некрологічних спогадах не слід критикувати небіжчика, а треба створити його позитивний образ. Саме такими, зокрема, є спогади про Грінченка Дани-

^{*} Diog. Laert. I. 70.

ла Пісочинця (Ткаченка) та Івана Липи, написані й опубліковані з нагоди смерті Бориса Дмитровича.

Дискурс, створений авторами некрологічних спогадів, мав продовження у мемуарах Миколи Чернявського, написаних у 1917–1918 рр., що відзначаються белетризованістю, тобто увагою до художньої якості тексту, та М. Грінченко, яка писала нотатки про свого чоловіка впродовж 1910–1920-х рр.

Усі ці тексти поєднує вихідний мотив їх написання — прагнення створити суто народницький образ Грінченка. Головними рисами цього образу є боротьба з ворожим соціальним середовищем, що розпочалася ще замолоду і тривала до кінця життя, а також засадниче протиставлення «народу» (трудящих) і «панів», що долається просвітницькою працею демократично налаштованої інтелігенції, метою якої є утворення соціально й культурно однорідної української нації. Тому Грінченко позиціонується як незламний борець за здійснення народницьких ідеалів. Усе невідповідне такому канону відкидалося. Наприклад, М. Грінченко не йняла віри спогадам Грінченкового батька про молоді літа Бориса Дмитровича — щасливе дитинство хлопчика з дворянсько-поміщицької родини, оскільки це, на її думку, видавалося занадто «панським». Треба зазначити, що народницький образ Грінченка, створюваний мемуаристами, збігався з власними Грінченковими громадсько-політичними переконаннями, квінтесенцією яких була самоназва, вживана Борисом Дмитровичем щодо себе і своїх однодумців, — «народолюбці-націонали»^{*}, а також з його автобіографічною самопрезентацією.

^{*} Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. К., 1994. С. 79. «...Хочуть українські націоналі-народолюбці самостійного національного життя і думають сього досягти, з одного боку, сприяючи всяким легальним заходам одмінити сьогочасний режим взагалі в Росії на кращий, більш людяний (але, роблячи се, вони ставатимуть завжди як *українська* партія), а з другого, — дбаючи про народний добробут, розвиваючи народну освіту й українську літературу та вмільості (штуку), силкуючися цю освіту, літературу та вмільості зробити цілонародним, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища «пан» та «мужик», а щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада» (Там само. С. 82).